

Формування громадянського суспільства: комунікативно-правовий чинник

Н. Оніщенко

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
академік НАПрН України,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Серед багатьох невідкладних завдань із формування та розвитку громадянського суспільства вагома роль належить комунікативній складовій, зокрема правовій комунікації. Вивчення «мистецтва комунікації» потребує значних зусиль різних спеціалістів у сферах політики, етики, моралі та права. З урахуванням складності та міждисциплінарності означеної проблематики у статті запропоновано два підходи до її аналізу — антропологічний і функціонально-правовий.

Окремий вектор розгляду присвячений правовій комунікації в контексті формування «простору справедливості, безпеки та правосуддя» (Договір про функціонування Європейського Союзу).

Ключові слова: комунікація, комунікація у сфері права, людина, громадянське суспільство, комунікативні засади проголошення і забезпечення прав людини.

Комунікативні властивості притаманні багатьом інститутам, які можна віднести до загальнолюдських надбань (громадянському суспільству, моралі, державі, праву тощо). Комунікативна складова є необхідною умовою політичних процесів, правового регулювання, зрештою подолання соціальних конфліктів, досягнення компромісу, функціонування й розвитку громадянського суспільства.

Нині не можна поскаржитися на повну відсутність наукових напрацювань у сфері вивчення комунікації як такої. Це питання, наприклад, порушувалося в багатьох довідкових джерелах¹. Проте саме правовий контекст означеної проблематики представлений, на жаль, недостатньо. На нашу думку, саме навчання «мистецтву комунікації» необхідне для пересічного громадянина, громади, держави як соціального арбітра, «улаштовувача» справ багатьох. На жаль, майстерності спілкування, толерантності, виваженості у прийнятті рішень задля їх обґрунтованості не навчають у загальноосвітніх школах, вишах, при підвищенні кваліфікації спеціалістів тощо. Втім, сучасне суспільство, безумовно, одним із своїх базових «стовпів» вважає саме науку. Слід зазначити, що правова наука за допомогою правової освіти і виховання дедалі більше впливає на суспільну свідомість, а її стан визначає засади правової комунікації. Ф. Ніцше так визначає роль науки і вчених: «Вони протягнуть творчу руку в майбутнє, і все, що є і було, стає для них

---

¹ Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. — М. : Эксмо, 2006. — С. 348; Загнітко А. П., Щукіна І. А. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 562.

при цьому засобом, знаряддям, молотом. Їх пізнання — це творчість, їх творчість — це законодавство, їх воля до істини — це воля до влади»¹.

Як вважає один із сучасних науковців, філософсько-правове наукове осмислення феномену суспільно-правової комунікації державної влади і суспільства є невідкладним завданням забезпечення демократичних перетворень в Україні².

На жаль, превалювання інституту держави над інститутом людини продовжує «набирати обертів» у сучасному світі. Проте саме гарантування і забезпечення прав людини потребує не «примусового», а «конструктивного» паритетного типу комунікації у право-, державотворенні сучасної України.

Запропонуємо два підходи до розгляду означеної проблематики: антропологічний та функціонально-правовий. Щодо першого. Людина повинна бути епіцентром наукових, у тому числі правових досліджень. Для сучасної України — це актуальна проблема, що безпосередньо стосується правової реформи, без якої навряд чи можлива побудова демократичної, правової держави.

Зрозуміло, що досліджуючи комунікативно-правові зв'язки людини і права не можна ігнорувати аналіз сутності самої людини, складної і багатогранної у практичному і науковому сенсах.

Уже стародавні мислителі розуміли, що для пізнання творіння людини необхідно пізнати передусім саму людину. Наприклад, Геракліт був переконаний у тому, що зрозуміти таємниці природи без розуміння таємниць людського буття неможливо. Сократ і Платон оголосили людину мірою всіх речей. Сократ, великий антрополог античності, не сформулював визначення поняття людини, бо вважав, що вона є особливою істотою, досліджуючи яку не можна використовувати ті самі емпіричні засоби, які використовуються при дослідженні природи. Він схилився до думки, що розумність становить сутнісний зміст людини. Мислитель помітив, що людина є істотою, яка шукає пояснення власного існування і постійно випробовує себе й умови власного життя. Аристотель вважав людину політичною істотою. Загалом же заслуга античних мислителів у трактуванні людини полягає у визнанні її автономності та самодостатності.

У Середньовіччі людину мислили як істоту, створену «по образу і на зразок Бога», як істоту, насамперед, духовну, пронизану вірою і водночас гріховну, тобто слабку і несамодостатню. За словами М. Бердяєва, «замкнене небо середньовічного» і світу античного розімкнулося і відкрилося безкінечністю світів, у яких загубилася людина³.

Доба Відродження формує нове уявлення про людину. Вона постає розумною, вольовою, творчою, з багатьма індивідуальними чеснотами, що дозволяє їй стати творцем власного щастя. Цей світогляд створює картину світу із двома центрами: один — Бог, другий — Людина.

Доба Нового часу підходить до вивчення людини як і до природи — із застосуванням емпіричних методів, і мислить людину відповідно: це природна істота,

¹ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ницше Ф. Сочинения. — Т. 2. — М. : Мысль, 1990. — С. 336.

² Андреев Д. В. Взаємодія влади та громадськості: механізми соціально-правової комунікації : монографія / Д. В. Андреев. — К. : Бізнесполіграф. — С. 10.

³ Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев — М. : Правда, 1989. — С. 309.

наділена розумом. Мене чимало часу, доки І. Кант і Л. Фейєрбах частково зруйнують таке механістично-штучне уявлення про людину. І. Кант подивиться на людину як на істоту розумну і напише: «Людина, як і загалом будь-яка розумна істота, існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі»¹. Мислитель вважав, що лише людина є абсолютною цінністю, все інше довкола неї — цінності відносні, які набувають сенсу лише залежно від інтересів і потреб людини.

XIX–XX століття привносять до розуміння людини нові риси та характеристики. Ф. Ніцше, наприклад, мислив її вольовою істотою, «білобрисою бестією», яка прагне до влади. З. Фрейд сутнісним змістом людини оголосив біопсихічне несвідоме, «лібідо», що вирішальним чином впливає на індивіда². Він наголошував на тому, що йдеться про цілу низку обмежень, яких зазнають первісні народи: заборонено то одне, то друге не відомо чому, а їм не властиво над цим замислюватися.

В екзистенціальній філософії людина постає як безперервний процес духовного, у ній процеси існування випереджають сутність. Екзистенціалісти вважають, що їхня теорія відрізняється від інших тим, що не робить із людини предмета. Найважливіше, сутнісне в людині — це її внутрішнє, суб'єктивне, духовно-психологічне, в тому числі — комунікативні здатності.

В інтерсуб'єктивності людина вирішує, ким вона є, що становлять собою інші. Екзистенціалізм повністю перекладає на людину проблему її людської сутності й сенс буття — «яким ти себе створиш — таким ти і будеш».

Персоналістична філософія оголошує особистість цінністю, що здатна утримувати в собі універсальне і тому є співвідсною Богові, природі, суспільству. Людина — це духовна субстанція, духовна енергія, що сублимується у творчості, це «царство Духу». Заслугою персоналістичної філософії, на відміну від механістично-натуралістичного розуміння людини мислителів Нового часу або технократично-механістичного розуміння її як «продуктивної сили», є те, що в цій концепції проголошується причетність людини до космічного, абсолютного, божественного, вічного³.

Навіть такий короткий огляд проблеми сутності людини дозволяє констатувати, що, незважаючи на науковий доробок, у сучасному людинознавстві донині не існує єдиної загальної теорії людини та усталеного трактування її комунікативної сутності, а отже, необхідні вивчення та аналіз комунікативних властивостей сучасного світу.

Соціально-комунікативні якості людини формуються в результаті контактів, взаємодії людини з іншими людьми, у процесі людської творчості, засвоєння різних форм духовного досвіду людства. Соціальне «я» — це сукупність набутих індивідом якостей у соціумному середовищі для забезпечення індивіда, його зв'язку з соціумним середовищем. Соціальне «я» усвідомлює свою залежність від суспільства, від колективістського «ми», забезпечує взаємозв'язок між ними засобами підкорення, компромісу, поступок, обіцянок. Як соціальна істота, людина мислить, оцінює, приймає рішення, чинить дії, спілкується та комунікує.

¹ Кант І. Основы метафизики нравственности / И. Кант. — СПб. : Наука, 1995. — С. 529.

² Фрейд З. Я и оно / З. Фрейд. — М. : МЕТТЭМ, 1990. — С. 54.

³ Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. Судьба России / Н. А. Бердяев. — М. : Мысль, 1995. — С. 286.

Людина — істота соціальна, суспільна. Для задоволення своїх потреб і інтересів вона щодня вступає в різні відносини з іншими людьми. До того ж її участь у цих відносинах має різний ступінь соціальної значущості. Своєю поведінкою індивід може принести контрагентам як значну користь, так і істотну шкоду. У цьому зв'язку держава як офіційний представник і гарант безпеки всіх членів суспільства встановлює своєрідні межі соціально значущого поведіння своїх громадян, колективних об'єднань, посадових осіб.

Розглянемо другий запропонований підхід — функціонально-правовий.

Надзвичайно важливо, на наше переконання, у подальших наукових дослідженнях визначитися з такими явищами правової дійсності: правова комунікація, комунікація у сфері права, комунікація за допомогою права, комунікативні засади проголошення і забезпечення прав людини і, найголовніше, забезпечення дієвості сучасного права за допомогою комунікації.

Не буде перебільшенням зазначити, що комунікативні елементи суспільства з давніх-давен відомі певним соціокультурам у різних просторово-часових координатах. На нашу думку, історія розвитку комунікативних засад невинувато перебуває поза увагою сучасних дослідників.

Зупинимося на прикладному, ілюстративному аналізі, пов'язаному з просторово-темпоральними характеристиками. Заглибимося в історичну ретроспективу. Ще в Законнику Хаммурапі (XVIII століття до н. е.), що являв собою чорний базальтовий стовп серед площі, зазначалося, що призначення права полягає в тому, щоб «сильні» не ображали «слабшого»¹.

Про демонстрацію демократичного розвитку права свідчить також норма Законника Ешнунни (XX століття до н. е.), що встановлювала мінімальну місячну заробітну плату в розмірі приблизно 50 грам срібла². Цікаві подібні приклади можна віднайти у праві Стародавньої Греції.

Розвиток права у Стародавній Греції деякі вчені називають «розквітом»³. За законом 410 року до н. е. кожний, хто намагався скасувати демократію в Афінах, оголошувався поза законом і його можна було безкарно вбити⁴. «Обман народу», що виявлявся, наприклад, у нечесній поведінці оратора в народних зборах, міг спричинити процес про «ейсангелію»⁵. Помилковий наклеп у справах про політичні злочини давав підстави притягти правопорушника до суду за обвинуваченням у сикофантії⁶.

¹ Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. — СПб. : Наука, 1995. — С. 43.

² Черниловский З. М. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / З. М. Черниловский. — М. : Гардарики, 1996. — С. 9.

³ Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. — СПб. : Наука, 1995. — С. 86.

⁴ Статті 152, 155, 165 (ч. 2, п. 4) Договору про функціонування Європейського Союзу (в ред. Лісабонського договору) / укр. пер. за ред. Г. Друзенка, С. Друзенко ; за заг. ред. Г. Друзенка. — К. : «КІС», 2010. — С. 167.

⁵ Андреев Д. В. Взаємодія влади та громадськості: механізми соціально-правової комунікації : монографія / Д. В. Андреев. — К. : Бізнесполіграф. — С. 129.

⁶ Сикофанты в Афинах в период расцвета демократии — многочисленный класс профессиональных клеветников // Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. — М., 2009, — С. 224.

Серед демократичних настанов афінського права були такі: обов'язкова ротація посадових осіб, неможливість обіймати одночасно дві і більше посади, обов'язкова фінансова підзвітність посадовців тощо. Ще один вияв демократизму права Стародавньої Греції пов'язаний із запровадженням інституту захисників (логографів)¹. Представники логографії, вивчаючи психологічні особливості підзахисного і застосовуючи знання права, писали промови, що використовувалися підзахисними у суді. Серед прикладів комунікативних засад у розвитку римського права варто згадати скасування оплати заборгованостей своєю «кров'ю та плоттю», відшкодування по борговій кабалі з 321 року до н. е. здійснювалося виключно майном боржника.

Наступним етапом розвитку права можна вважати його демістифікацію. Право з площини «небесного» переходить у площину «людського»: таким чином посилюється його комунікативна потенція. Поступово припиняються процеси проти «винних» тварин, «травневих» жуків, неживих предметів.

Єдиним засобом реалізації права є його універсалізація, поширюваність на всіх: адже якщо правові норми не визначаються спільними правилами взаємовідносин, то вони взагалі ігноруються як позбавлені статусу суспільно-необхідних нормативних засад². Така «універсалізація» передбачає відповідну «формалізацію» правової нормативності: «формула — це мова права, спосіб його існування й розвитку». Хоча «...право не вичерпується формулою. Але воно завжди намагається виразитися у формулі й відобразити у ній певні соціальні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини». Тому без формул, по суті, немає й права, залишається тільки абстрактна ідея справедливості, яка не має конкретних форм застосування³.

«...існує закономірність кореляції образу людини та образу права». Суть її полягає в тому, що той чи інший образ права або картини світу права, праворозуміння, а також визначена ним правова система орієнтуються на певний образ людини (або концепцію сутності, природи людини), і від них ведуть свій відлік як від початкової точки⁴.

Цікавим підходом можна вважати також насиченість правової тканини спочатку проголошеними, а згодом забезпеченими, гарантованими правами, свободами та законними інтересами суб'єктів певного демосу. Історія демократизації права — це історія боротьби за певні права. І стародавні мислителі (Платон, Аристотель, Полібій та інші), і сучасні філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути сутність проблеми реалізації та захисту прав людини, окреслити її історичні межі та сучасні параметри, а отже, можливості служіння права Людині та суспільству, що стає неможливим без формування і розвитку комунікативних начал.

Спробуємо розглянути деякі питання, пов'язані з комунікативними потенціями категорії «право», їх роль у формуванні та розвитку громадянського суспільства.

¹ Логографи в перекладі з грецької мови — «той, що пише промови».

² Проблемы теории государства и права : учеб. пособ. / под. ред. М. Марченко. — М. : Юрист, 2001. — С. 178.

³ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ницше Ф. Сочинения. — Т. 2. — М. : Мысль, 1990. — С. 32–34.

⁴ Фрейд З. Я и оно / З. Фрейд. — М. : МЕТТЭМ, 1990. — С. 195–196.

Юридична наука звернула увагу на соціальне призначення права і, відповідно, на його соціальні функції ще на початку ХХ століття. Власне, проблема функцій права спочатку виникла як проблема функцій соціальних.

Відомий французький юрист Л. Дюгі у 1901 році видав книгу «Держава, об'єктивне право і позитивний закон», у якій писав, що право, маючи суспільну природу, здійснює певні соціальні функції. У 1905 році К. Реннер в Австрії опублікував працю «Правові інститути приватного права і їх соціальні функції», в якій довів наявність у права приватної власності багатьох соціальних функцій, зокрема економічної, організаційної, виробничої, розподільчої тощо.

Відомо, що соціальне призначення права визначається закономірностями суспільного розвитку, воно є їх «продовженням», що, власне, виявляється в юридичній формі. Виходячи із закономірностей, внутрішніх причин розвитку суспільства формулюються правові положення, що закріплюють певні відносини та охороняють цінності, які на даний історичний момент є найбільш важливими і необхідними¹.

Урегульованість суспільних відносин, їх закріплення й охорона — найважливіше соціальне завдання і призначення права. Реалізація саме цієї функції надає різноманітним (досить суперечливим) соціальним відносинам необхідну стабільність, створює умови для успішного прогресивного розвитку особи, держави і громадянського суспільства.

Соціальні функції — це специфічний ракурс права, де регулятивна й охоронна функції «поєднуються» у відокремленій якісно однорідній сфері соціальних відносин, економіці, політиці, ідеології.

Наукове дослідження права передбачає вивчення не тільки його статички, а й динаміки — як воно функціонує, змінюється, виконує своє соціальне призначення. Зрозуміло, що виділення статичних чи динамічних компонентів права має суто теоретичний характер, адже вони перебувають у тісному взаємозв'язку і відокремлено, без взаємодії втрачають свої якісні характеристики.

Функціонування права залежить від усієї сукупності суспільних відносин, економічних, політичних, соціальних і духовних факторів. Стабільність, динамізм і системність суспільних відносин є необхідними умовами прогресу суспільства.

Соціальне призначення права полягає в урегулюванні, упорядкуванні суспільних відносин, створенні необхідних умов для реалізації прав громадян і нормального існування громадянського суспільства загалом. Як зазначають вчені, право виступає, насамперед, як система відтворення загальних умов існування суспільства, його стабільності, впорядкованості та комунікативної здатності². Існує багато форм, способів впливу права на суспільні відносини. До них належить реалізація правових принципів, настанов, заборон, приписів і норм у суспільному житті, діяльності держави, її органів, громадських об'єднань і окремих громадян.

Запропонований функціонально-правовий підхід до дослідження комунікативної функції права значною мірою сприяє розв'язанню пізнавальних і практичних

¹ Сикофанты в Афинах в период расцвета демократии — многочисленный класс профессиональных клеветников // Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. — М., 2009. — С. 499, 503.

² Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. — М. : Эксмо, 2006. — С. 33.

завдань у державно-правовій сфері. Його сутність полягає у виявленні цільових засад у формуванні функцій права. При цьому мета — це причина, яка формує засоби реалізації системи функцій.

Навоколишній світ пізнає не тільки вчений, а й письменник, скульптор, законодавець. Останній відображає результати свого пізнання у правових нормах, у яких закладено певну інформацію про життя. Деякі законодавчі документи можуть надавати не менше відомостей про державу, ніж окремі наукові трактати. Наприклад, у Конституції України встановлено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (стаття 1). Таку інформацію може надати тільки Основний Закон держави.

Справді, право вбирає в себе, а потім видає значний обсяг інформації про різнобічні явища громадянського життя, оскільки в ньому міститься величезна кількість наукових дефініцій, юридичних формул, історичних і життєвих відмінностей, політичних і правових оцінок, рекомендацій, заборон, дозволів тощо.

Завдяки правовим актам люди ознайомлюються зі структурою органів влади й управління; з тим, що є правомірним, що заборонено тощо. Отже, право — це також і один з важливіших засобів соціальної інформації, який використовує держава. Такі відомості розраховані не тільки на пасивну, а й активну поведінку суб'єктів права, сприяють досягненню позитивного результату, задоволенню інтересів учасників правовідносин (громадян, посадових осіб, організацій).

Крім того, правова комунікація — це владна інформація, за її допомогою виражається (і відповідно формується) певний світогляд. Інформаційна здатність права — це один із суттєвих факторів, що дозволяє віднести його до елементів духовної культури суспільства¹. Не викликає сумніву, що право насамперед виникає не як інформатор, а як регулятор суспільних відносин. У держави і суспільства достатньо каналів, засобами яких здійснюється інформування суб'єктів права. Проте право як регулятор суспільних відносин одночасно виконує роль інформатора їх суб'єктів. Таким чином, право виконує комунікативну функцію поряд зі своїми суто юридичними завданнями, набуваючи також інформаційної якості. У цьому виявляється його соціальна природа, здатність впливати на волю, свідомість і психіку особи, реалізовуватися через сприйняття людьми.

Реалізація функцій права в інформаційній формі забезпечує доведення до широкого загалу державних дозволів і заборон, інформування про методи, засоби досягнення суспільно корисних цілей. Правова інформованість членів громадянського суспільства — необхідна умова функціонування правової системи.

Осмислюючи проблеми сутності права і його необхідність для суспільства, слід виходити із життєвих потреб і велень. Правове опосередкування взаємовідносин людей здебільшого вдосконалюється з розвитком цивілізації. Головним завданням права є забезпечення справедливих взаємовідносин між людьми, що живуть у державно-організованому суспільстві і прагнуть усвідомленого справедливого правопорядку.

Логіка розвитку і зміст усієї правової дійсності беззаперечно свідчать про те, що правові реформи, демократичні зміни в суспільстві загалом є так чи інакше

¹ Частина 2 ст. 11 Договору про Євросоюз // Конституційні акти Європейського Союзу (в ред. Лісабонського договору) / укр. пер. за ред. Г. Друзенка, С. Друзенко ; за заг. ред. Г. Друзенка. — К. : «КІС», 2010. — С. 50–51.

результатом сприйняття суб'єктами правовідносин тих чи інших правових норм, приписів права, правових настанов. Власне, одним із важливіших виявів цього об'єктивного процесу і є постійний розвиток та зміна правових уявлень, відповідних їм загальнообов'язкових правил поведінки в історично конкретних правових системах. І, мабуть, тільки в такому контексті всі правові юридичні явища можуть бути усвідомлені як вираження соціальної необхідності й соціальної закономірності, як об'єктивно обумовлений атрибут суспільного розвитку. У цьому значенні право — явище, котре повинно задовольняти як окремих, індивідуальний інтерес, так і загальнозначущий, суспільний.

Комунікативна функція права забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про те, якою є позиція держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки. Соціальна життєдіяльність індивідумів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням і використанням такої інформації. Правова інформація є одним із різновидів соціальної інформації.

Головне призначення права — забезпечити згоду, громадянський мир у суспільстві з позиції прав людини. Якщо в суспільстві (йдеться про сучасне суспільство України) з'являються ідеї, що не відповідають загальнолюдським цінностям, моралі, правам людини, то роль і значення права неминуче знецінюється. Історія людства має достатньо доказів того, що будь-яке суспільство може процвітати і оптимально розвиватися, лише спираючись на ідеї правової, справедливої організації життя, де визнано верховенство права.

Отже, можна говорити про комунікативні потенції права та обмін необхідними стандартами, що встановлені правом, між суспільством, державою, окремими соціумами й індивідами. Безумовно, названі підходи до вивчення комунікативної складової права не можуть вичерпати всієї багатоманітності проблеми, втім її аналіз беззаперечно слугуватиме підвищенню ефективності комунікативної здатності права із відповідного регулювання суспільних відносин, широкого використання в конституційному процесі сучасної України комунікативної потенції права.

Зокрема, саме на комунікативній складовій як важливому чиннику формування і розбудови «простору свободи безпеки і правосуддя» неодноразово зацентровано у документах Європейського Союзу¹.

Онищенко Н. Формирование гражданского общества: коммуникативно-правовой фактор. Среди многих неотложных задач по формированию и развитию гражданского общества весомая роль принадлежит коммуникативной составляющей, в частности правовой коммуникации. Изучение «искусства коммуникации» требует значительных усилий различных специалистов в сферах политики, этики, морали и права. С учетом сложности и междисциплинарности указанной проблематики в статье предложено два подхода к ее анализу — антропологический и функционально-правовой.

Отдельный вектор рассмотрения посвящен правовой коммуникации в контексте формирования «пространства справедливости, безопасности и правосудия» (Договор о функционировании Европейского Союза).

---

¹ Частина 2 ст. 11 Договору про Євросоюз // Конституційні акти Європейського Союзу (в ред. Лісабонського договору) укр. пер. за ред. Г. Друзенка, С. Друзенко ; за заг. ред. Г. Друзенка. — К. : «КІС», 2010. — С. 40; Статті 152, 155, 165 (ч. 2, п. 4) Договору про функціонування Європейського Союзу (в ред. Лісабонського договору) / укр. пер. за ред. Г. Друзенка, С. Друзенко ; за заг. ред. Г. Друзенка. — К. : «КІС», 2010. — С. 154, 157, 161.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникация в сфере права, человек, гражданское общество, коммуникативные основы провозглашения и обеспечения прав человека.

Onishchenko N. Formation of civil society: communication and legal factors.

Among the many urgent problems of formation and development of civil society not the last role belongs to the communicative component generally, and of course, the legal communication. Learning the «art of communication» requires many efforts of various specialists in the field of politics, ethics, morality and law. Given the complexity and interdisciplinary issues mentioned in the article two approaches to its analysis are suggested: 1) the anthropological, 2) functional legal.

Separate consideration of the vector on the legal form of communication in the context of «the space of justice, security and justice» (Treaty on the Functioning of the European Union) is given.

Key words: communication, communication in the field of law, rights, civil society and communication basis for the declaration and ensuring of human rights.